

μενα είναι δυνατόν να ἐρμηνεύωνται ἐκ τῶν προτέρων (a priori)¹. Οὐχ ἥττον ἀφίσταται ἐκείνου καὶ ἐν τῷ γνωσιολογικῷ προβλήματι· διότι πιστεύει μὲν ὅτι ἡ ἰδέα εἶναι τὸ ὄντως ὄν ἀλλὰ γνωματεύει ὅτι αὕτη δὲν δύναται νὰ ληφθῇ διὰ τῆς ἡμετέρας νοήσεως καὶ νὰ καθορισθῇ².

4. Ὁ Ταινε ἐκφράζει ἀμύθητον θαυμασμὸν περὶ τοῦ Ἐγέλου, ὃν ἀποφαίνει μέγιστον φιλόσοφον³. Ὑποτυποῖ δὲ τὴν ἐν Γερμανίᾳ τότε κρατοῦσαν ἔννοιαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν γνωσιολογικὴν μέθοδον, καθ' ἣν τὸ σύμπαν προσπίπτει οὐχὶ ὡς ἄθροισμα φαινομένων ἀλλ' ὡς «κλίμαξ μορφῶν», καὶ ἐπάγεται ὅτι ἡ τοιαύτη μέθοδος εὐρίσκεται ἐφηρμοσμένη ἐν τοῖς συγγράμμασι «τῶν δύο πρώτων φιλοσόφων τοῦ αἰῶνος, τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Goethe, ὧν ἐκεῖνος μὲν θέλει νὰ συλλάβῃ τὴν μορφὴν πάντων τῶν πραγμάτων οὗτος δ' ἐπιζητεῖ νὰ ἐποπτεύσῃ πάντα»⁴. Παρὰ τὸν θαυμασμὸν ὅμως πρὸς τοὺς Γερμανοὺς φιλοσόφους δὲν ἐγκρίνει τὴν ἐκ τῶν προτέρων μέθοδον⁵ ἀλλὰ προτιμᾷ τὴν ἐναντίαν, ἣτις ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας ἀνάγει εἰς τὴν ἰδέαν⁶.

¹ Ἐν τοῖς χρόνοις ἡμῶν, λέγει, αἱ τάσεις τοῦ Schelling καὶ τοῦ Hegel ἔβλαψαν μᾶλλον ἢ προήγαγον τὰς γνώσεις ἡμῶν· διότι ἀποτρέπουν τοὺς νέους ἀπὸ τῶν εἰδικῶν ἐρευνῶν καὶ ποιοῦσι τοὺς ἐπιστήμονας νὰ ἱκανοποιῶνται εὐκόλως καὶ νὰ πιστεύωσιν ὅτι δυνάμεθα νὰ διανοώμεθα διὰ τῶν τύπων». (Αὐτ. σ. 291).

² Εἰς τὸ ὑπὲρ αἰσθησιν φθάνομεν μόνον διὰ τοῦ συναισθήματος, τῆς πίστεως καὶ τῆς ποιήσεως, οὐδέποτε δ' ἐρχόμεθα εἰς ἄμεσον ἐνόρασιν τοῦ ὑπερτάτου ὄντος. Ἐνταῦθα δηλονότι ὁ Renan συμφωνεῖ πρὸς τὸν Κάντιον. (*Ἐπιθι ἐνθ. ἀνωτ. σ. 172 ἐξ.).

³ «Ἀνέγνων—γράφει ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Les philosophes classiques du XIXe siècle» σ. 132—τὸν Ἐγελον καθ' ὅλας τὰς ἡμέρας ἐπὶ ἐν ἔτος καὶ οὐδέποτε ἴσως θὰ ἀνεύρω παραπλησίας ἐντυπώσεις πρὸς ὅσας ἐκεῖνος μοι παρέσχεν. Οὐδεὶς ἐκ τῶν φιλοσόφων ἀνῆλθεν εἰς παρεμφερῆ ὕψη καὶ οὐδενὸς ἡ μεγαλοφυΐα προσεγγίζει εἰς τὸ ὑπερφυῆς ἐκείνου μεγαλεῖον. Ὑπὲρ τὸν Σπινόζαν καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἴσταται αὐτὸς ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν ἐπιστημῶν».

⁴ Πβλ. Histoire de la littérature anglaise 5, 273 καὶ Les philosophes classiques, σ. 176.

⁵ Ἡ διαφωνία εἶναι μόνον περὶ τὴν μέθοδον τῆς ἐρεύνης οὐχὶ περὶ τὰ πράγματα. Διότι καὶ ὁ Ταινε συνομολογεῖ ὅτι τὸ ἀληθῶς πρῶτον εἶναι οἱ τύποι, αἱ μορφαί, οἱ νόμοι, τὰ νοητὰ ὄντα, ἅτινα εἰσχωροῦσιν εἰς τὴν φύσιν καὶ ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν αὐτῆς. Ἡ φύσις εἶναι καὶ κατ' αὐτὸν ἔλλογος ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐννοιῶν ἡμῶν. Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀλήθεια φανεροῦται ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ ἱστορίᾳ πλην ὅτι δὲν δύναται νὰ γνωσθῇ ἐκ τῶν προτέρων ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀνευρεθῇ δι' ἀναλύσεως τῆς ἐμπειρίας. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὁ Γάλλος φιλόσοφος προσεγγίζει πρὸς τὸν Σπινόζαν καὶ ἔτι μᾶλλον πρὸς τὸν Ἐγελον ἀσπαζόμενος τὴν ἀπόλυτον γνῶσιν.

⁶ Ὁ Ταινε κακίζει τὴν ἀπὸ τῆς καθαρᾶς νοήσεως ὀρμωμένην μέθοδον ὡς σφαλερὰν καὶ ἀντίθετον πρὸς τὴν φυσικὴν τῆς γνώσεως τάξιν. Γνωματεύει

5. Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ *Renouvier*¹ καίπερ ὀρμηθεὶς ἀπὸ τοῦ Καντίου προσεγγίζει ἐν μέρει πρὸς τὸν Ἑγελον· διότι ἀνομολογεῖ τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς συνήθους Λογικῆς πρὸς ἐξήγησιν τῶν πορισμάτων, εἰς ἃ καταλήγει ἢ ἀνάλυσις τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου. Ἐὰν ἀναλύσωμεν τοὺς δύο τύπους τῆς πραγματικότητος (τὸν ὑποκειμενικὸν καὶ τὸν ἀντικειμενικόν), θὰ ἀνεύρωμεν ἐν αὐτοῖς τὴν παρουσίαν τοῦ τε ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος². Εἰς τὸν Ἑγελον ὀφείλεται, λέγει, ἡ ὑπηρεσία τοῦ ὅτι διέγνω τὴν δύναμιν τῶν ἀντιθέσεων τούτων, ὅτι συνῆψεν αὐτὰς εἰς ἐνότητα καὶ ἐχώρησε πέρα τῆς ἀρχαίας Λογικῆς³. Ὑστερον δ' ὅμως περιῆλθεν ὁ *Renouvier* εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μέθοδον τοῦ Ἑγέλου γνωματεύων ὅτι ἡ ἀντίθεσις ὑπάρχει εἰς τὰς ἐννοίας καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ὄν, οὗ δὲν γινώσκομεν τὴν ἀληθῆ φύσιν καὶ ὅπερ ἀδυνατοῦμεν νὰ ἀνασυγκροτήσωμεν ἐκ τῶν προτέρων, ὡς θέλει ἡ ἐγελικὴ διαλεκτικὴ. Παρατηρεῖ συγχρόνως ὅτι αἱ θεωρίαι τοῦ Ἑγέλου πόρρω ἀφίστανται ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς συγχρόνου ἐπιστήμης· καὶ ἤδη ἐπιθυμεῖ νὰ μορφώσῃ φιλοσοφίαν ἐγγυτέραν πρὸς τὴν ἐμπειρίαν καὶ εὐεξήγητον ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης⁴. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἀντιμάχεται πρὸς τὸν Ἑγελον ἐν τῷ ἔργῳ «*Philosophie analytique de l'histoire*» (1897), ἐνθα ἀποκρούει πᾶσαν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας ἐρμηνευομένην κατὰ τὴν μέθοδον τὴν ἐκ τῶν προτέρων, ὡς τὴν τοῦ *Comte*, τοῦ *Saint Simon* καὶ τοῦ Ἑγέλου.

6. Ὅτι αἱ θεωρίαι τοῦ Ἑγέλου ἔμελλον νὰ εὗρωσι καὶ ἀντίδρασιν ἐν Γαλλίᾳ, ἦτο εὐλόγον. Ἐφάνησαν εἰς τινὰς ὅτι ἀφίστανται πολὺ τῶν διδαγμάτων τῆς θρησκείας καὶ παρώρμησαν εἰς συγκρότησιν θρη-

δὲ ὅτι τοιαύτη μέθοδος δὲν θὰ εἰσαχθῆ εἰς τὴν Γαλλίαν παρατηρῶν τὰ ἐξῆς· «Ὁ Ἑγελος δὲν θὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πατρίδα ἡμῶν ὑπὸ τὸν θώρακα τῶν τύπων. Ὁ θώραξ ἐκείνου εἶναι τόσον βαρὺς ὥστε, ἐὰν οἱ κληρονόμοι αὐτοῦ ἐπιχειρήσωσι νὰ διαβῶσι τὸν Ῥῆνον, νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι θὰ πνιγῶσιν». (*Les philosophes classiques*, σ. 308).

¹ Ὁ Κάρολος *Renouvier* (1815—1903) ὑπῆρξε συγγραφεὺς πολλῶν ἀξιολόγων ἔργων καὶ εὐδόκιμος φιλόσοφος.

² Οὕτω τὸ Ἐγὼ εἶναι μὲν ἀπλοῦν εἶναι δὲ πάλιν πολλαπλοῦν καὶ σύνθετον. Ὡσαύτως δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν κόσμον κατὰ δύο ἀπόψεις, εἴτε ὡς αἰσθητὸν δηλονότι εἴτε ὡς νοητόν· κατ' ἐκείνην μὲν τὴν ἄποψιν εἶναι πολλαπλοῦς καὶ διηρημένος κατὰ ταύτην δὲ ἄπειρος καὶ αἰώνιος. (*Manuel de philosophie moderne*, 1842, σελ. 375).

³ Ἐνθ. ἀνωτ. πβλ. καὶ *Foucher*, *La Jeunesse de Renouvier et sa première philosophie*. σ. 178.

⁴ *Foucher* ἐνθ. ἀνωτ. 131. 203 ἐξ.

σκευτικῆς ἐκλεκτικῆς φιλοσοφίας. Οὕτω δὴ ὁ *Gratry*¹ καθάπτεται τῆς συγχρόνου αὐτῷ πανθεικῆς τάσεως τῆς στηριζομένης ἐπὶ τῆς ἐγγελικῆς θεωρίας περὶ τῆς ταυτότητος πάντων καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς ἀρχηγόνους ἀληθείας τῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας διὰ νέας ἀναλύσεως τῶν μεθόδων τοῦ νοῦ, ἤτοι τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς διαλεκτικῆς. Πειρᾶται δὲ νὰ δείξῃ ὅτι ἀμφότεραι αἱ μέθοδοι προϋποθέτουσι τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος καὶ τὴν τῆς ἐπαγωγῆς, ἅς ὅμως, λέγει, καθαιρῶν ὁ Ἑγελος δημιουργεῖ Λογικὴν ἔχουσαν πάντα τὰ γνωρίσματα τῆς ἀθείας καὶ τῆς πανθείας. Ἐπεξερχόμενος πρὸς τὸν Γερμανὸν φιλόσοφον² καὶ κακίζων τὴν μέθοδον αὐτοῦ³ παρατηρεῖ ὅτι οὗτος ἀποφαίνων μὲν τὸ Ἀπόλυτον ὡς ταυτότητα τῶν διαφορῶν καὶ ἀντιθέσεων καταντᾶ εἰς πανθεῖαν ἅμα καὶ ἀθείαν⁴ ἀπορρίπτων δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως καὶ τὸν συλλογισμόν περιέρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτωνα⁵ καὶ ἐμφανίζεται ὡς σοφιστής⁶. Καὶ ὁ *Caro* (1826—1887) ἐπικρίνει⁷ τὰς θεωρίας τοῦ Ἑγέλου παρατηρεῖ δὲ ὅτι τὸ σύστημα αὐτοῦ δύναται νὰ σκοπῆται ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου ὄψεως (οὐχὶ a priori), καθ' ὅσον δεικνύει ἐν τοῖς πράγμασι τὴν παρουσίαν αὐτῆς τῆς ἰδέας καὶ τοῦ λόγου. Ὡσαύτως ὁ *Janet*⁸ ἀνομολογεῖ μὲν τὴν πρωτοτυπίαν τῶν ἐγγελικῶν ἀρχῶν⁹ ἀλλ' ἀνευρίσκει δυσχερείας ἐνυπαρχούσας ἐν τῇ σπουδῇ ὅπως ὁ κόσμος θεωρηθῆ ὡς ἀναπτυσσόμενος κατ' ἐσωτερικὸν νόμον καὶ

¹ Ὁ P. Gratry (1805—1872), κατὰ πρῶτον ἀξιωματικὸς καὶ ὕστερον ἱερεὺς, ἀνέλαβε σφοδρὰν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Vacherot (Lettres à M. Vacherot, 1851) καὶ συνέγραψεν ἄλλα τε καὶ «Cours de Philosophie» ἐν 8 τόμοις.

² Ὁ κριτικὸς ἔλεγχος τοῦ Gratry εἶναι σφοδρὸς ἀλλ' οὐχὶ ἐν πᾶσιν ὀρθός.

³ Logique, 1855. 1, 188. 196.

⁴ Διὰ τῆς ἀπολύτου, λέγει, ταυτότητος «τὰ πάντα εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, ὑπάρχει μία μόνον οὐσία, τὰ πάντα εἶναι θεὸς καὶ οὐδὲν εἶναι θεός. Ἐγκαθίσταται δηλαδὴ πανθεῖα καὶ συγχρόνως ἀθεία». (Αὐτ. 124).

⁵ Αὐτ. 160.

⁶ «Καθ' ἡμᾶς, λέγει, ὁ Ἑγελος εἶναι σοφιστής, ὅπως ὁ Κικέρων ῥήτωρ, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης φιλόσοφος». (Αὐτ. 198).

⁷ «L'Idée de Dieu et ses nouvelles critiques», 1865.

⁸ Ὁ Παῦλος Janet (1823—1899), καθηγητῆς ἐν Στρασβούργῳ καὶ ὕστερον ἐν Σορβώνῃ, συνέγραψε πολλὰ ἱστορικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα, ἐν οἷς καὶ τὸ «Études sur la Dialectique dans Platon et dans Hegel», 1860.

⁹ Τὴν ἐγγελικὴν ἰδεοκρατίαν ἀναπτύσσει ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ. (Ἐπιθι ἰδίᾳ σελ. 383—385). Ἀλλ' ἡ ἐκδοχὴ αὐτοῦ δὲν στοχάζεται τοῦ ἀκριβοῦς διότι ἐνορᾷ ἐν τῷ Λόγῳ τοῦ Ἑγέλου εἶδός τι φυσιοκρατίας καί, καθόλου εἰπεῖν, ἐν τῷ συστήματι ἐκείνου διαβλέπει ματαίαν σπουδὴν πρὸς μετάβασιν ἀπὸ τῆς καθαρᾶς λογικῆς εἰς τὴν θεολογίαν.

λανθάνουσαν πρόοδον ὀδηγοῦσαν ἀπὸ τοῦ ἀτελεστέρου εἰς τὸ τελειότερον¹. Παρατηρεῖ δὲ ἀκριβέστερον τοῦ Cago τὰς διαφορὰς τὰς χωρίζουσας τὸν Renan καὶ τὸν Vacherot ἀπὸ τοῦ Ἑγέλου².

7. Ζωηρότερον ἀνεφάνη τὸ διαφέρον πρὸς τὸ σύστημα τοῦ Ἑγέλου καὶ μάλιστα πρὸς τὸ πρακτικὸν αὐτοῦ μέρος ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος. Τὴν προσοχὴν πρὸς ἐκεῖνο ἐφείλκυσε οὐ μικρὸν ἢ εὐκαιρία τῆς συμπληρώσεως αἰῶνος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἰδρυτοῦ. Τότε τὴν μνήμην καὶ τὸ ἔργον τοῦ φιλοσόφου ἀνεζωπύρησε ὁ *Beaussire* διὰ τοῦ ἀρθροῦ «Le centenaire, de Hegel en 1870» καταχωρισθέντος ἐν τῇ «Revue des deux-mondes», τῷ 1871. Ἐπὶ τούτοις δὲ ἱκανοὶ ἄνδρες φιλοσοφικοὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν τῶν ὁμοεθνῶν εἰς τὴν γερμανικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν ἐγγελικὴν. Οὕτως ὁ *Boutroux*³ συνέγραψε πλὴν ἄλλων λαμπρὸν δοκίμιον περὶ Καντίου⁴, μαθήματα περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου (*La philosophie de Kant*)⁵ καὶ *La philosophie allemande au XVIIe siècle*⁶. Ὁ ἀνὴρ οὗτος τείνει νὰ ὑπερβῇ τὴν ἀρχὴν τοῦ νοῦ καὶ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ λόγου. Ὁ κόσμος δηλαδὴ ὁ αἰσθητὸς εἶναι ἀπλῶς φαινόμενον, σύμβολον ἢ ἔκφρασις τοῦ νοητοῦ κόσμου. Εἰς τοῦτον δὲ δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ εἰσχωρήσωμεν ἢ διὰ τοῦ λόγου, ἦτοι «τῆς πρακτικῆς δυνάμεως τοῦ ἀγαθοῦ»⁷. Ἄλλ' ὁ προκείμενος λόγος (ἢ πρακτικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀγαθοῦ) διακρίνεται τοῦ πρακτικοῦ λόγου τοῦ Καντίου, διότι δὲν διέπει μόνον τὸν ὑπὲρ αἰσθησιν κόσμον ἀλλ' εἰσδύεται καὶ εἰς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἱστορίαν, καθὰ ἀξιοῖ νὰ ποιήσῃ ἢ διαλεκτικὴ τοῦ Ἑγέλου. Οὕτω καταλήγομεν εἰς φιλοσοφίαν ἀνευρίσκουσαν τὴν ἀκροτάτην τῶν ὄντων αἰτίαν μᾶλλον ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἢ ἐν τῇ λογικῇ καὶ τῇ ἀνάγκῃ. Ὁ *Lévy Bruhl*⁸ ἐξέδωκε πρὸς ἄλλοις «*La Philosophie de Jacobi*» — «*L'Alle-*

¹ Ἐν τῇ «Revue des deux-mondes», 1864.

² Ὁ Taine πλησιάζει κατὰ τὸν Janet πρὸς τὸν Condillac μᾶλλον ἢ πρὸς τὸν Ἑγελον.

³ Ὁ Αἰμίλιος Boutroux γεννηθεὶς τῷ 1845 κατέστη καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ École Normale καὶ εἶτα ἐν Σορβώνῃ· ἀπέθανε τῷ 1921 καταλιπὼν οὐκ ὀλίγα ἔργα.

⁴ Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ μεγάλῃ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ καὶ εἶτα ἀνετυπώθη ἐν τῷ *Essais d'Histoire de la philosophie*, 6η ἔκδ. τῷ 1929.

⁵ Ἐν Παρισίοις, 3η ἔκδ. τῷ 1927.

⁶ Ἐν Παρισίοις, τῷ 1928.

⁷ «*De la contingence des lois de la nature*», σ. 152.

⁸ Ἐγεννήθη τῷ 1857 ἐν Παρισίοις, ἐνθα καὶ ἐγένετο καθηγητὴς.

magne depuis Leibniz» καὶ «La théorie de l'État chez Hegel», ὁ δὲ *Delbos* «La philosophie pratique de Kant» ἔτι δὲ ἴδιον κεφάλαιον περὶ Ἑγέλου ἐν τῷ βιβλίῳ «Le problème moral dans Spinoza et dans l'histoire du spinozisme» (1893) καὶ μελέτην περὶ τῆς σχέσεως Schelling καὶ Ἑγέλου¹. Ὁ Κάρολος *Andler* ἐν τῷ βιβλίῳ «Les origines du socialisme d'État en Allemagne» (1897) ἀφιέρωσεν ἐν κεφάλαιον εἰς τὸν Ἑγελον ἐξαίρων τὴν σπουδὴν αὐτοῦ ὅπως παγιώσῃ τὴν ἐλευθερίαν διὰ τοῦ λόγου. Πολλοὶ δ' ἄλλοι ἠσχολήθησαν ἰδίᾳ περὶ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου². Ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονευθῇ καὶ ὁ *Hamelin*³ ὑπέρομαχος τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ὅστις ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑγέλου καὶ συνεκρότησε σύστημα διεπόμενον ὑπὸ τριῶν κυριωτάτων ἐννοιῶν, θέσεως καὶ ἀντιθέσεως καὶ συνθέσεως⁴. Βεβαίως τὸ ἐγελικὸν σύστημα δὲν ἐνεθρονίσθη ἐν Γαλλίᾳ οὐδὲ συνεκέντρωσε τοὺς θιασώτας εἰς ἰδίαν Σχολὴν⁵ ἀλλὰ πάντως ὅμως ἔσχε μεγάλην καὶ σπουδαίαν ῥοπὴν ἐπὶ τὴν γαλλικὴν διανόησιν⁶.

8. Ἀρχομένου τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ὁ Λουκιανὸς *Herr*, ἀσχοληθεὶς εἴκοσι καὶ πέντε ἔτη περὶ τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἑγέλου καὶ

¹ «De posteriori Schellingii philosophia quatenus hegelianae adversatur», 1902.

² Ὁ *M. A. Marrast* συνέγραψε «La philosophie du droit de Hegel», 1869· ὁ *E. Beaussire* «La philosophie politique de Hegel» (ἐν τοῖς *Comptes rendus de l'Académie des sciences morales et politiques*, 1871)· ὁ *J. Jaurès*, «De primis socialismi germanici lineamentis apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel», 1892.

³ Ὁ Ὀκτάβιος *Hamelin* ἐγεννήθη τῷ 1856, ἐγένετο καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ *Bordeaux* καὶ ὕστερον ἐν *Σορβώνῃ*· τῷ 1907 ἐπνίγη προσπαθῶν νὰ σώσῃ δύο κινδυνεύοντας. Ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ μνημονεύομεν τὸ κυριώτατον «*Essai sur les Éléments principaux de la Représentation*», 1907.

⁴ Ὁ *Hamelin* ἐγκρίνει τὴν μέθοδον τῆς καθαρᾶς διαλεκτικῆς καὶ τῆς καθαρᾶς ἀνάγκης· ἀλλ' αὐτὴ ὡς ἀνεπαρκὴς καταφεύγει εἰς τὴν βούλησιν, ἵνα καταστήσῃ δυνατὴν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ δυνατοῦ εἰς τὸ πραγματικὸν ὄν.

⁵ Αἷτια τούτου κυριώτατα εἶναι δύο, ὅτι τὸ προκείμενον φιλοσόφημα ἐνθεν μὲν ἐφαίνετο δυσμενὲς πρὸς τὰ μαθηματικά καὶ ἀντίθετον πρὸς τὴν γαλλικὴν (Καρτεσιακὴν) παράδοσιν ἐνθεν δὲ διεβλήθη ὡς ἐνεχόμενον εἰς τὴν ἀθείαν καὶ τὴν μοιρολατρείαν. (Ἐπιθι *E. Caro* «*L'idée de Dieu et ses nouveaux critiques*», 1864. *Foucher de Careil* «*Hegel et Schopenhauer*», 1862. Ἴδὲ καὶ τὴν κρίσιν τοῦ *Mignet* ἐν *Séances de l'academie des sciences morales*, τοῦ 1858).

⁶ Τὸ πρᾶγμα ὁμολογεῖ εἰς τῶν ἐπιφανεστάτων συγχρόνων Γάλλων φιλοσόφων καὶ σφοδρῶν πολεμίων τῆς ἐγελικῆς διανοήσεως, ὁ *Λέων Brunschwig* ἐν τῷ βιβλίῳ «*Le progrès de la conscience dans la philosophie occidentale*», 1927, τόμ. 1, σελ. 395 ἔξ.

προληφθῆναι ὑπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ἔκδοσιν ἰδίου βιβλίου, κατεχώρισεν ἐν τῇ μεγάλῃ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ¹ μελέτην χαρακτηριστικὴν τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος. Τὸ φιλοσόφημα τοῦτο χωρεῖ, λέγει, οὐχὶ ἀπὸ τοῦ ἡττον ἀφηρημένου εἰς τὸ μᾶλλον ἀφηρημένον, ἀπὸ τοῦ ἀφηρημένου εἰς τὸ ἀφηρημένον, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ἀφηρημένου εἰς τὸ συγκεκριμένον, ἀπὸ τοῦ ἐνδεοῦς καὶ ἀπλοῦ εἰς τὸ ἀφθονον καὶ ποικίλον· δὲν παρέχει λογικὴν καὶ ἀποδεικτικὴν ἐξήγησιν τοῦ κόσμου ἀλλὰ ἐρμηνεύει πᾶν τὸ δεδομένον. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύστημα εἶναι μὲν, κυρίως εἰπεῖν, πραγματοκρατικόν, διότι πάσας τὰς μορφὰς τῶν ὄντων θεωρεῖ ὡς ἀληθεῖς, εἶναι δὲ πάλιν νοησιοκρατικόν καὶ ἰδεολογικόν, διότι τὴν ἀλήθειαν τῶν κατωτέρων ἀνάγει εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀνωτάτης μορφῆς.

9. Τὸ πρὸς τὴν διανόησιν τοῦ Ἑγέλου διαφέρον καθίστατο αἰεὶ ζωηρότερον καὶ ἐπεζητήθη ἡ διάλυσις τῆς πλημμελοῦς περὶ αὐτοῦ παραδεδομένης ἐκδοχῆς ὡς ἀτόπου διαλεκτικοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀπεικόνισις τῆς ἀληθοῦς ἐκείνου διδασκαλίας. Πρὸς τοῦτο ἐγένετο ἰδία συνεδρία καὶ συζητήσεις ἐν τῇ Société Française de philosophie (τῇ 31ῃ Ἰανουαρίου τοῦ 1907), ἐν ἧ ἠγόρευσαν πλὴν τοῦ εἰσηγητοῦ *M. Berthelot*² ὁ Αἰμ. *Boutroux* καὶ ὁ Βίκτωρ *Delbos*. Ὁ εἰσηγητὴς ἐλέγξας τὰς κρατούσας δοξασίας ἰσχυρίσθη ὅτι ἡ ἐγγελικὴ θεωρία εἶναι δυναμικὴ ἰδεολογία καὶ ὀρθολογικὴ τελολογία, οὔτε τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην ἐγκρίνουσα οὔτε τὴν ἄκραν αἰσιοδοξίαν καὶ τὴν παλλογίαν κηρύττουσα· ἐξῆρε τὴν *συνθετικὴν φύσιν* τῆς διαλεκτικῆς προόδου τῆς ὀδηγούσης ἀπὸ τοῦ ἀφηρημένου καὶ κενοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ συγκεκριμένον καὶ πλήρες ὄλον. Ὡσαύτως καὶ ὁ B. Delbos ἔδειξεν ἐμφαντικῶς τὸν συνθετικὸν καὶ δημιουργικὸν χαρακτῆρα τῆς διαλεκτικῆς κινήσεως· ἐν σειρᾷ μαθημάτων γενομένων ἐν Σορβώνῃ καὶ δημοσιευθέντων ὕστερον ἐν τῇ *Revue de Métaphysique et de Morale* ἐνεφάνισε τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν ὡς κορύφωσιν καὶ συντέλεσιν τῆς ἀπὸ τοῦ Καντίου ἀρξαμένης διανοητικῆς ἐνεργείας. Ἡ φιλοσοφία αὕτη εἶναι κατ' ἀμφοτέρους τοὺς κριτὰς φιλοσοφία τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας ταυτιζομένης πρὸς τὸν λόγον, ὅστις εἶναι δημιουργικὸς καὶ προϋποθέτει ἀπόλυτον δημιουργὸν πνεῦμα.

10. Οἱ εἰρημένοι ἄνδρες ἦσαν οἱ ὑπέρμαχοι τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας πρὸ τοῦ μεγάλου τελευταίου πολέμου³. Ὁ πόλεμος παρήγαγεν

¹ Grande Encyclopédie, ἄρθρον περὶ Ἑγέλου.

² Ὁ Berthelot (1827—1907) ἦτο καθηγητὴς ἐν τῷ Collège de France καὶ ἐγένετο τῷ 1886 ὑπουργὸς τῆ Παιδείας.

³ Τῷ 1912 ἐξεδόθη καλὴ καὶ ἀξία συστάσεως πραγματεία τοῦ M. R o q u e s «Hegel, sa vie et ses œuvres».

ἐπί τινα ἔτη ζωῆράν ἐν Γαλλίᾳ ἀντίδρασιν κατὰ τῆς γερμανικῆς διανοήσεως καὶ κατὰ τοῦ γερμανικοῦ καθόλου πολιτισμοῦ. Ἐν τῇ νέφει τοῦ πάθους διαλύει συντόμως ὁ ἥλιος τῆς ὀρθοφροσύνης καὶ θριαμβεύει ἀεὶ τὸ κράτος τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας τῆς μὴ διακρινούσης ὀρθοθεσίας καὶ πατρίδας. Τῷ 1921 ὁ Αἰμ. *Meyerson*¹ ἐξέδωκε δίτομον ἔργον «*De l'explication dans les Sciences*» ἐπιγραφόμενον, οὗ ἐν ὅλον βιβλίον ἀφιεροῦ εἰς ἐξέτασιν καὶ διακρίβωσιν τῆς περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου ἐγκρίνων ἐν πολλοῖς καὶ ὑπερμαχῶν τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ. Πρὸς τὴν ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ πολέμου ἀναφανείσαν ἐν Γαλλίᾳ ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας ὡς θεοποιούσης τὸ κράτος καὶ θυσιαζούσης τὰ δίκαια τοῦ προσώπου, πρὸς τὴν κατάφωρον διαστροφήν ταύτης τῆς κατ' ἐξοχὴν κοινωνικῆς φιλοσοφίας ἀντετάχθη εὐλόγως ὁ *Basch*² ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ «*Les doctrines politiques des philosophes classiques de l'Allemagne*»³. Ἐνταῦθα εὐστόχως παρατηρεῖ ὅτι φιλοσόφημα, οἷον τὸ προκείμενον, ὅπερ θεωρεῖ τὸ κράτος ὡς πραγμάτως τῆς ἠθικῆς ἰδέας καὶ ἐνσάρκωσιν τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἀδύνατον νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς δεσποτείας καὶ τῆς στενῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς. Ἡ πρωτοτυπία, λέγει, τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου ἔγκειται ἐν τῇ σπουδῇ τοῦ νὰ συζευχθῇ τὸ παλαιὸν ἰδεῶδες τοῦ κράτους πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου, ἣν ἐδημιούργησεν ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἐκληρονόμησαν παρ' αὐτοῦ οἱ φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐπαναστάσεως. Οὐδ' ἀληθεύει ὅτι ὁ φιλόσοφος θυσιάζει τὴν βούλησιν τοῦ προσώπου εἰς τὴν βούλησιν τοῦ κράτους· διότι προσνέμει καὶ εἰς ἐκείνην ἀπόλυτον κῦρος ἐπὶ τῷ ἀπαραιτήτῳ ὄρω ὅτι εἶναι ἀληθῆς καὶ ἔλλογος, ὁπότε κατὰ βάθος συμπίπτει πρὸς τὴν βούλησιν τοῦ κράτους. Καὶ ἄλλαι δὲ πολλαὶ δυσχέρειαι αἴρονται, ὅταν ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ ἐγγελικὴ ἠθικὴ δὲν εἶναι ἀτομικὴ ἀλλὰ κοινωνικὴ⁴.

¹ Ὁ Ε. Meyerson ἐγεννήθη τῷ 1859, ἐσπούδασεν ἐν Γερμανίᾳ χημείαν καὶ ὕστερον μόνις (τῷ 1889) ἀφιερῶθη ὅλως εἰς τὴν φιλοσοφίαν.

² Ὁ Βίκτωρ Basch γεννηθεὶς τῷ 1863 ἀνεδείχθη ἐκ τῶν εὐδοκιμωτάτων ἐν Σορβώνῃ διδασκάλων καὶ ὁ κράτιστος Γάλλος καλολόγος. Πλὴν τοῦ «*Essai critique sur l'esthétique de Kant*» (1896) καὶ ἄλλων μονογραφιῶν ἔγραψε «*Le maître problème de l'esthétique*» (1921), ἐνθα διαγράφει τὰς ἰδίας αὐτοῦ θεωρίας περὶ Αἰσθητικῆς.

³ Ἐν Παρισίοις, 1927. Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἐξετάζονται αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι τοῦ Λεϊβνιτίου, τοῦ Καντίου, τοῦ Φίχτε, τοῦ Ἐγέλου.

⁴ Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 289. Περὶ τὸν Ἐγελον ἠσχολήθη πῶς ὁ Basch καὶ ἐν ἄλλῳ ἔργῳ ἐπιγραφόμενῳ «*L'Individualisme anarchiste de Stirner*», 1904· 2α ἔκδ. 1928.

11. Ὡσαύτως πειράται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν Ἑγελον ὁ *J. Wahl* ἐν τῷ λεπτῷ καὶ ἐπαγωγῷ ἔργῳ αὐτοῦ «*Malheur de la conscience dans la philosophie de Hegel*» (1929). Ὁ συγγραφεὺς ὑπὸ τοὺς λογικοὺς καὶ ἀφηρημένους τύπους τοῦ συστήματος ἀνευρίσκει τὴν «τραγικὴν, ῥωμαντικὴν, θρησκευτικὴν» ἐμπειρίαν τοῦ μεγάλου τούτου φιλοσόφου καὶ διαβλέπει ὡς ἀρχὴν τῆς διανοήσεως αὐτοῦ εἶδος τι μυστικῆς ἐποπτείας καὶ περιπαυοῦς μεταρσιώσεως. Ἀφειρητρία δηλαδὴ ἐκείνου δὲν ὑπῆρξε τὸ ἐπιστημονικὸν ἀλλὰ τὸ θρησκευτικὸν πρόβλημα· τὰ νεανικὰ αὐτοῦ ἔργα¹, δι' ὧν ἐρμηνεύονται κατὰ πολὺ τὰ μετέπειτα, ἀποκαλύπτουσι τὴν «ταλαιπώρον συνειδήσιν» τοῦ ῥωμαντικοῦ, τοῦ μυστικοῦ, τοῦ χριστιανοῦ². Ὁ Ἑγελος ὁρμάται, λέγει, ἀπὸ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς δυστυχίας, ἣτις εἶναι προῖον τῆς ἀποστάσεως τῆς ψυχῆς ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ἀπὸ τοῦ θεοῦ καὶ χρησιμεύει ὡς ἐλατήριον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος· ἡ ἱστορία τῆς ταλαιπώρου συνειδήσεως, ἥτοι ἡ ἱστορία τῆς συνειδήσεως ὡς τοιαύτης, ἀποτελεῖ κατὰ βάθος τὸ ὑποκείμενον τῶν ἔργων τοῦ φιλοσόφου. Οὗτος σπουδάζει νὰ συνάψῃ τὴν παλαιὰν ῥοπὴν πρὸ τὴν ἀντικειμενικότητα μετὰ τῆς χριστιανικῆς κλίσεως πρὸς τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ θέλει νὰ ἐξάρῃ «τὴν ἀντίθεσιν καὶ τὸν πόνον» ὡς στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς εὐτυχίας τοῦ πνεύματος, οὗ ἡ ζωὴ εἶναι κίνησις καὶ ἄρνησις καὶ ἅμα διατήρησις τῆς ἀρνήσεως. Ἐνὶ λόγῳ διαγινώσκει ὁ Wahl—συνεχίζων ἐν μέρει τὸ ἔργον τοῦ Dilthey—ἐν τῷ ἐγγελικῷ φιλοσοφίᾳ τὴν ἀπόπειραν, ὅπως παρασταθῇ λογικῶς ὁ πόνος τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως καὶ τὸ ἀσύλληπτον μυστήριον τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ, ὅσον καὶ ἂν θεωρηθῇ ὡς μονομερής, δὲν εἶναι ὅλως ἄμοιρος ἀληθείας.

Ἡ σύντονος σπουδὴ τοῦ ἐξαιρετοῦ ἔργου τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου συνεχίζεται καὶ νῦν ἐν Γαλλίᾳ, ὅποτε ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις καὶ ταῖς ἀνωτάταις Σχολαῖς ἀναπτύσσεται καὶ ἐρμηνεύεται τὸ σύστημα ἐκείνου³ καὶ μελέται ἐκδίδονται ἐξηγητικαὶ αὐτοῦ⁴.

¹ Ταῦτα ἐχρησίμευσαν ἤδη τῷ Dilthey ὡς βᾶσις τοῦ συγγράμματος «*Jugendgeschichte*» ἐξεδόθησαν δὲ ὑπὸ τοῦ Nohl τῷ 1905.

² Ἐπιθι καὶ E. Brehier «*Histoire de la philosophie allemande*», 1922, σ. 118 ἔξ.

³ Οὕτω ὁ Κάρολος Andler, καθηγητὴς ἐν τῷ Collège de France, καὶ ὁ A. Koyré, καθηγητὴς ἐν Σορβώνῃ, ἀφιέρωσαν ἐπ' ἐσχάτων σειρὰν μαθημάτων εἰς τὴν θρησκευτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου.

⁴ Ὁ αὐτὸς Koyré κατεχώρισεν ἐν τῇ *Revue philosophique*, 1931, σελ. 409 ἔξ. μελέτην ἐπιγραφομένην «*Note sur la langue et la terminologie hégéliennes*».

2. Ο ΕΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΕΝ ΙΤΑΛΙΑ

1. Ἐν τοῖς χρόνοις, καθ' οὓς ἡ Ἰταλία ἠγωνίζετο ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἐνότητος, ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου διεδίδετο εὐρύτατα ἐκτεινομένη πέραν τῶν ὁρίων τῆς Γερμανίας. Καὶ ἦτο εὐλογον νὰ τύχη παρὰ τῶν ἀποβλεπόντων εἰς τὴν ἐλευθερίαν εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ἐκεῖνο τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ ἐδίδασκε τὴν ἀπόλυτον ἀνάπτυξιν τῆς ιδέας, ἀνεκέρυττε τὸ Κράτος ὡς ἠθικὴν ὁλότητα καὶ ἐχαρακτήριζε τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἐλευθερίας ὡς τὸν ὑψιστον τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου σκοπόν· διότι ἐπόριζε τῇ φιλοπατρῖα φιλοσοφικὴν ἐννοίαν καὶ παρείχεν ἑαυτὸ ὡς ἰσχυρὸν ὄργανον πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως. Ὅθεν ἐν Νεαπόλει περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος συνεκεντρώθησαν λάθρα, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ὑποψίας τῶν Βουρβόνων, πολλοὶ νέοι περὶ τὸν *G. Ajello*, ὅστις σπουδάσας ἐπιμελῶς καὶ μαθὼν ἠρμήνευε τὰ ἔργα τοῦ Ἐγγέλου.

Μετὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας οἱ ὁπαδοὶ τοῦ φιλοσόφου ἠϋξήθησαν κατ' ἀριθμὸν, προήχθησαν κατ' ἀξίαν καὶ κατέλαβον θέσεις πανεπιστημιακάς. Εἰς τούτους καταλέγεται ὁ ἤδη μνημονευθεὶς *Vera*¹, ὅστις καταλιπὼν τὴν Γαλλίαν κατέστη καθηγητὴς ἐν Μεδιολάνῳ καὶ ὕστερον ἐν Νεαπόλει· ἀντεῖχετο στεροῶς τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας καὶ ἀπέκρουε τὴν ἰταλικὴν ὄντολογικὴν τάσιν ὡς ἀλλοτριάν τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ *Bertrando Spaventa* (1817-1883) ἐδείκνυεν² ὅτι ἡ ἰταλικὴ φιλοσοφία εὐρίσκεται ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν ὅλην καθόλου εὐρωπαϊκὴν διανόησιν· ὅπως ἐν παλαιότεροις χρόνοις ὁ *Bruno* ἐγένετο πρόδρομος τοῦ *Spinoza* καὶ ὁ *Campanella* τοῦ *Καρτεσίου*, οὕτω καὶ ὕστερον ὁ *Rosmini* (1797—1855) ἐπανέλαβε τὸ μέγα ἐγχείρημα τοῦ *Καντίου* καὶ ὁ *Gioberti* (1801—1852) συνεκεφαλαίωσε τὴν μετὰ *Κάντιον* ἰδεολογίαν τὴν ἀπὸ τοῦ *Fichte* μέχρι τοῦ Ἐγγέλου ἀναπτυχθεῖσαν. Τοιαῦτα γνωματεύων ὁ *Spaventa* ἐστράφη ἐν ἐπιγνώσει πρὸς τὸν Ἐγγελον, οὗ ἐγένετο θαυμαστὴς καὶ ἠρμήνευσε τὰ διανοήματα κατ' ἴδιον τρόπον. Ἦτο πεπεισμένος ὅτι τὸ ὅλον τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ἰδεολογικὸν κατασκεύασμα ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς διαλεκτικῆς παραγωγῆς τῶν πρώτων κατηγοριῶν τῆς *Λογικῆς*, ἧτις παραγωγὴ ἐγέννησεν ἀμφιλογίας καὶ προυκάλεσε παντοίας ἐρμηνείας ἐν τῇ ἐγγελικῇ Σχολῇ. Ἐζητεῖτο

¹ Σελ. 658 σημ. 5.

² Τοῦτο ποιεῖ ὁ *Spaventa* μάλιστα ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «*La filosofia italiana nelle sue relazioni con la filosofia europea*», νεωτ. ἔκδοσις 1908.

δηλαδή ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἔπρεπε νὰ νοηθῆ ἡ παραγωγή τοῦ γίνεσθαι ἐκ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι καὶ καθ' ὃν ἔδει νὰ θεωρηθῆ ἡ ἀντίθεσις τοῦ εἶναι καὶ ἡ ἐπάνοδος αὐτοῦ εἰς ἑαυτὸ διὰ τῆς ἀρνήσεως, ἐν ἣ ἀποκαλύπτεται ἡ διαλεκτικὴ κίνησις. Ἀποκρούων ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος τὴν ἐκδοχὴν τοῦ *Trendelenburg*¹ παρατηρεῖ ὅτι, ἐὰν ἐταυτίζετο ὅλως τὸ εἶναι πρὸς τὸ μὴ εἶναι, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ πραγματικὴ ἀντίφασις ἡ ποιοῦσα τὴν διαλεκτικὴν κίνησιν. Ἀποκρούων δὲ πάλιν τὴν σπουδὴν τοῦ αὐτοῦ πρὸς ἀπόρριψιν τῆς διαλεκτικῆς στηρίζει ταύτην ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ νοῦ δεικνύων ὅτι ἡ νόησις ποιεῖ τὴν διαλεκτικὴν ἀνάπτυξιν τῶν κατηγοριῶν. Ἀκριβέστερον εἰπεῖν ἀπολύτως πρότερον ὑπάρχει, λέγει, ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ὅστις παρέχων ἑαυτῷ ἀντικείμενον θέτει ἑαυτὸν ὡς καθαρὸν ὄν. Τὸ ὄν τοῦτο ὡς ἀπόλυτος ἐνότης εἶναι ἀρνήσις τοῦ νοῦ· καὶ ὅμως ἐτέθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ νοῦ, ὅστις ἀναγνωρίζει ἑαυτὸν ὡς ἐκεῖνο τὸ (νοοῦν) ὄν τὸ χρησιμεῦον ὡς κυρία ἀρνήσις τοῦ (νοουμένου) ὄντος. Ἐν τῷ νῷ ἄρα συντελεῖται ἡ διαλεκτικὴ ἐνότης τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι· αὐτὸ τὸ νοεῖν εἶναι ἡ διαλεκτικὴ γένεσις.

2. Ὁ Ῥαφαήλ *Mariano* (1840—1904), καθηγητὴς ἐν Νεαπόλει καὶ γόνιμος συγγραφεὺς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θρησκείας, ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος προστάτης τοῦ καθαρῶ ἐγγελισμοῦ. Ὁ δὲ *Pasquale D'Ercole* (1831—1917) ἀνέπτυξε τὸν ἐγγελισμὸν κατὰ τρόπον αὐτοτελῆ καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸν Πέτρον *Geretti*, ὅστις ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῆς μελέτης τῶν ἔργων ἄλλων τε καὶ τοῦ Ἐγέλου συνεκρότησε «θεωρητικὸν» φιλοσόφημα. Οὐ μόνον φιλόσοφοι ἀλλὰ καὶ ἄλλοι τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν θεράποντες, νομικοὶ καὶ ἰατροὶ καὶ ἱστορικοί, προθυμήθησαν νὰ ἐφαρμόσωσι τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐγέλου εἰς τὰς οἰκείας ἐπιστήμας. Ἀλλ' ἡ ἀναγέννησις καὶ μεταρρύθμισις τῶν ἐγγελικῶν θεωριῶν εἶναι ἔργον δύο ἐπιφανῶν ἀνδρῶν καὶ κυριωτάτων προστατῶν τῆς συγχρόνου ἰταλικῆς διανοήσεως, τοῦ *Croce* καὶ τοῦ *Gentile*, οἵτινες προῆλθον μὲν ἐκ τοῦ *De Sanctis* καὶ τοῦ *Spaventa* προσήγγισαν δὲ πρὸς τὸν ἐγγελισμὸν καὶ τοῦτον ἀνέπλασαν καὶ προήγαγον. Ἀμφότεροι ἀποδέχονται τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν ἐκείνου, τὴν ἔννοιαν δηλονότι τοῦ πνεύματος ὡς διαλεκτικῆς ἐνεργείας, ἣτις κινεῖται αἰεὶ ζωηρότερον καὶ παράγει νέας ἀντιθέσεις. Τὸ πνεῦμα καθίσταται ἀπὸ ὑποκειμένου ἀντικείμενον, βυθίζεται εἰς τὴν φύσιν καὶ εἰσδυόμενον εἰς αὐτὴν γίνεται οὐσία τῶν πραγμάτων καὶ νόμος τῶν φαινομένων, εἶτα δ' ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὸ ἀναπτυσσόμενον διὰ τῆς τοιαύτης

¹ «Logische Untersuchungen» 1, 25 ἔξ.

προόδου εἰς προσωπικὸν καὶ ἀτομικὸν ἐν ὑψηλοτέρῃ ἐννοίᾳ. Ὑπάρχει ὡς τὸ εἶναι, ὅπερ ἀποκαλύπτεται διὰ δημιουργικῆς ἐπιστροφῆς ἀποτελούσης τὸ γίνεσθαι ὑπάρχει ὡς πραγματικότης, ἥτις διατηρεῖται ἀρνούμενη ἑαυτήν ὑπάρχει ὡς βεβαιότης προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀμφιβολίας, ὡς ἀλήθεια πηγάζουσα ἐκ τῆς ἄρσεως τῆς πλάνης.

3. Ὁ Croce δὲν ἦτο ἐξ ἀρχῆς φίλος τοῦ ἐγελισμοῦ ἀλλὰ μᾶλλον ἐναντίος αὐτῷ², καθὼς ἀποκρούων τὴν μεταφυσικὴν καὶ ἐγκρίνων τὴν φυσιοκρατίαν. Ἡ πρὸς τὸ σύστημα τοῦ Ἐγέλου οἰκειότης προσεγένετο ὕστερον ἐκ τῆς μελέτης τοῦ Μαρξισμοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ μάλιστα δὲ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῆς φιλίας καὶ συνεργασίας τοῦ Gentile. Ὅτι δὲ πρὸς τὴν ἐγελικὴν διανόησιν προσήγγισε κατόπιν μετὰ τὴν ἀναπτυξίν τῶν πρώτων ἀρχῶν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ συστήματος, τοῦτο μαρτυρεῖ μὲν τὴν μὴ ἄμεσον ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου μαρτυρεῖ δὲ τὴν ἀξίαν τῶν περὶ αὐτοῦ κριτικῶν πορισμάτων τοῦ Croce. Ἐν τῇ πραγματείᾳ τῇ ἐπιγραφομένῃ «Γὸ ζῶν καὶ τὸ νεκρὸν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἐγέλου»³ ἐγκρίνεται ἡ ἐκδοχὴ τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοίας ὡς συγκεκριμένης καθολικότητος⁴ καὶ ἐπαινεῖται ἡ διαλεκτικὴ θεωρία ὡς

¹ Ὁ Βενέδικτος Croce ἐγεννήθη τῷ 1866 καὶ ἐσπούδασε τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ πρὸς μητρὸς θείου Spaventa. Τῷ 1903 ἵδρυσε μετὰ τοῦ Gentile τὴν φιλολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἐπιθεώρησιν «Κριτικὴν» (La Critica) τῷ 1910 κατέστη γερουσιαστὴς καὶ τῷ 1921 ἐγένετο ὑπουργὸς τῆς Παιδείας. Συνέγραψε πλείστα ἔργα, ὧν ἀναγραφὴν ἰδὲ παρὰ τῷ G. Castellano «Introduzione allo studio delle opere di Benedetto Croce», 1920. Τὰ κυριώτατα δὲ αὐτῶν εἶναι οἱ τέσσαρες τόμοι τῆς «Filosofia dello Spirito» καὶ οἱ ἐξ τόμοι τῶν «Saggi filosofici». Πολλὰ τῶν ἔργων τούτων μετεφράσθησαν εἰς τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν γερμανικὴν μετάφρασιν ἀπάντων τῶν φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐπεχείρησεν ὁ Mohrs.

² Ἐν τῷ συγγράμματι «Contributo alla critica di me stesso» ὁμολογεῖ ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐγελικῆς φιλοσοφίας ἦτο αὐτῷ κατ' ἀρχὰς ἐλάχιστη. Τὸ κατὰ πρῶτον ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ De Sanctis καὶ τοῦ Ἐρβάρτου καὶ δὴ ἐκείνου μὲν ἰδίᾳ ἐν τῇ Αἰσθητικῇ τούτου δ' ἐν τῇ Ἠθικῇ προστεθήτω καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἐναντίου τῷ ἐγελισμῷ Ἀντωνίου Labriola.

³ Ἡ ἀξιόλογος αὕτη πραγματεία «Ciò che è vivo e ciò che è morto della filosofia di Hegel», δι' ἧς ἡ φήμη τοῦ συγγραφέως ὑπερέβη τὰ ὅρια τῆς Ἰταλίας, μετεφράσθη εἰς τε τὴν γερμανικὴν ὑπὸ τοῦ K. Büchler, τῷ 1909, καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τοῦ H. Bugiot, τῷ 1910, καὶ εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὑπὸ τοῦ D. Ainslie, τῷ 1915.

⁴ Ἡ φιλοσοφικὴ ἐννοία εἶναι καθολικὴ καὶ οὐχὶ γενικὴ. εἶναι δὲ ἡ φιλοσοφικὴ καθολικότης συγκεκριμένη καὶ μερικὴ, ἥτοι δὲν σύγκειται ἐξ αὐθαιρέτων ἀφαιρέσεων δὲν εἶναι ὁ σκελετὸς τῆς πραγματικότητος ἀλλ' ἡ κατανόησις αὐτῆς καθ' ὅλον τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἀφθονίαν αὐτῆς.

ἡ μόνη μορφή τῆς διανοήσεως, δι' ἧς αἱ ἀντιθέσεις συνάπτονται εἰς ἐνότητα. Ἐκ τοῦ ἐναντίου δ' ὅμως ἐλέγχεται ὡς θεμελιῶδες πλημμέλημα τὸ ὅτι δὲν διακρίνεται ἡ διαλεκτικὴ τῶν διαφόρων ἀπὸ τῆς διαλεκτικῆς τῶν ἀντιθέτων. Καὶ τῷ ὄντι ἄλλη εἶναι ἡ λογικὴ κατηγορία τῆς διαφορᾶς καὶ ἄλλη ἡ τῆς ἀντιθέσεως· δύο διάφοροι ἔννοιαι συνάπτονται πρὸς ἀλλήλας διὰ τῆς διαφορᾶς αὐτῶν ἀλλὰ δύο ἀντίθετοι ἀποκλείουσιν ὅλως ἀλλήλας· ἡ διάφορος ἔννοια προϋποτίθεται ὑπὸ τῆς ἑτέρας καὶ ζῆ ἐν αὐτῇ ἀλλ' ἡ ἀντίθετος ἀναιρεῖται ὑπὸ τῆς ἐναντίας¹. Ἐπειτα, δ' αἱ ἀντίθετοι (ἀντιφατικαὶ) ἔννοιαι εἶναι πραγματικαὶ μόνον ἐν τῇ συνθέσει, ἐνῶ καθ' ἑαυτὰς εἶναι ἀφηρημένα (ὑπάρχουσι μόνον διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ νοῦ)· ἐκ τοῦ ἐναντίου αἱ διάφοροι ἔννοιαι εἶναι πᾶσαι πραγματικαὶ καὶ συγκεκριμένα. Αἱ διάφοροι, φέρ' εἰπεῖν, ἔννοιαι τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας ἄλλως ἢ ὡς ἔχουσιν αἱ ἀντίθετοι ἔννοιαι τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι. Ἐκεῖναι μὲν εἶναι ἔννοιαι, ὧν ἡ δευτέρα ἄνευ τῆς πρώτης θὰ ἦτο ἀφηρημένη καὶ αὐθαίρετος ἀλλ' ἐν τῇ συναφείᾳ πρὸς ἐκείνην εἶναι ὡσαύτως πραγματικὴ καὶ συγκεκριμένη· αὗται δὲ εἶναι ἀφηρημένα, ὧν ἀλήθεια εἶναι ἡ ἐν ἧ ἀμφοτέραι συνυπάρχουσι συγκεκριμένη ἔννοια τοῦ γίνεσθαι. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν ἀριθμητικὰ σύμβολα, θὰ παραστήσωμεν τὴν σχέσιν τῶν μὲν διαφόρων ἔννοιῶν διὰ δυάδος τῶν δὲ ἀντιθέτων δι' ἐνάδος ἢ, ἂν προτιμῶμεν, διὰ τριάδος ἀπαρτιζούσης ἐνότητα. Ἐὰν δὲ τὴν τε σύνθεσιν τῶν ἀντιθέτων καὶ τὴν ἔνωσιν τῶν διαφόρων ὀνομάσωμεν διαλεκτικὴν, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παρίδωμεν ὅτι ἡ ἑτέρα διαλεκτικὴ δὲν ἔχει ὁμοίως τῇ ἄλλῃ. Διότι ἐν μὲν τῇ συνθέσει ἐκείνη ἀμφοτέρα τὰ μέλη εἶναι, ὡς εἴρηται, ἀφηρημένα ἐν δὲ τῇ ἐνώσει ταύτῃ συγκεκριμένα. Ἐπειτα δ' ἐν μὲν τῇ συνάψει τῶν διαφόρων τὸ πρῶτον μέλος ἀναιρεῖται ἐν τῷ δευτέρῳ, τουτέστιν αἴρεται ὡς ἀνεξάρτητον καὶ διατηρεῖται ὡς ἐξηρητημένον² ἐν δὲ τῇ συνάψει τῶν ἀντιθέτων ἀμφοτέρα τὰ μέλη ἀναιροῦνται καὶ μόνον εἰκονικῶς διατηροῦνται, διότι δὲν ὑπάρχουσιν ἤδη ὡς διακεκριμένα. Οὐχὶ ὁρθῶς ἄρα

¹ Παράδειγμα διαφόρων ἔννοιῶν εἶναι ἡ «φαντασία» καὶ ἡ «νόησις», αἵτινες εἶναι μερικαὶ ἔννοιαι τοῦ «πνεύματος» (τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας)· ὡσαύτως ἔχουσιν αἱ ἔννοιαι τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἀντίθεσιν δ' ἀποτελοῦσιν ἐπὶ παραδείγματος αἱ ἔννοιαι τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ αἰσχροῦ, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι.

² Μεταβαῖνον π. χ. τὸ πνεῦμα ἀπὸ τῆς τέχνης εἰς τὴν φιλοσοφίαν αἴρει μὲν ἐκείνην ἀλλ' ἅμα καὶ διατηρεῖ ὡς ἔντονον μορφήν τῆς φιλοσοφίας.

ὁ Ἐγελος ἐφήρμοσε τὴν αὐτὴν διαλεκτικὴν εἰς τὰς ἀντιθέτους καὶ εἰς τὰς διαφόρους ἐννοίας ἢ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, τὴν εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἀντιθέτων ἰδιάζουσαν τριαδικὴν μορφήν ἐφήρμοσεν εἰς τὴν σύναψιν τῶν διαφορῶν¹. Ὡσαύτως ἐλέγχεται ὁ φιλόσοφος ὅτι ἐνέχεται εἰς δυῖσμον φύσεως καὶ πνεύματος μὴ δυνάμενον νὰ ἀρθῆ διὰ τῆς διαλεκτικῆς.

Μετερχόμενος ὁ Croce τὴν μέθοδον τῆς διαλεκτικῆς καὶ ἱστορικῆς πορείας φθάνει εἰς τὴν θεωρίαν τῶν πνευματικῶν βαθμίδων. Ἡ ζωὴ δηλαδὴ τοῦ πνεύματος ἀνάγεται εἰς τέσσαρας κυρίους τύπους μὴ δυνάμενους νὰ παραχθῶσιν ἐκ τινος ὑπερέρας ἀρχῆς· τὸ θεῖον πνεῦμα, ὅπερ εἶναι καθ' ἑαυτὸ ἓν, ἀναπτύσσεται εἰς τέσσαρας διαφορούς μορφάς, δι' ὧν συντελεῖται ἡ τῆς προόδου ἐνότης. Ἡ πρώτη βαθμὶς εἶναι ἡ καθαρὰ ἐποπτεία ἢ ἡ παρατήρησις τοῦ μερικοῦ, εἰς ἣν ἀντιστοιχεῖ ἡ αἰσθητικὴ παρατήρησις, ἡ τέχνη. Ἡ δὲ δευτέρα βαθμὶς εἶναι ἡ λογικὴ ἐννοία ἢ ἡ συνείδησις τοῦ καθολικοῦ· εἰς ταύτην ἀνήκει ἡ συνειδητὴ ἐνέργεια, τ.ἔ. ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἱστορία. Ἡ πρώτη βαθμὶς, ἡ αἰσθητικὴ (ἢ τῆς τέχνης), καὶ ἡ δευτέρα, ἡ λογικὴ (ἢ τῆς φιλοσοφίας), συναποτελοῦσι τὴν θεωρητικὴν περιοχὴν τοῦ πνεύματος. Ἐπακολουθοῦσι δ' εὐθὺς αἱ δύο πρακτικαὶ βαθμίδες, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ, ὧν ἐκείνη μὲν εἶναι ἡ βούλησις τοῦ μερικοῦ αὕτη δὲ ἡ βούλησις τοῦ καθολικοῦ. Ἀνελθὼν τὸ πνεῦμα εἰς τὴν τετάρτην καὶ ἀνωτάτην βαθμίδα δὲν τερματίζει τὴν πορείαν αὐτοῦ ἀλλ' ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ διαγράφει ἐν τῇ κινήσει κύκλον διερχόμενον πάλιν τὰς ἐπὶ μέρους βαθμίδας ἀεὶ ἐντονώτερον καὶ τελειότερον. Ἡ τοιαύτη τοῦ πνεύματος κυκλικὴ κίνησις ἀπαιτεῖ ἵνα αἱ τέσσαρες ἐκεῖναι μορφαὶ συνυφαίνωνται τρόπον τινὰ πρὸς ἀλλήλας· ἐκάστη βαθμὶς ἐμπεριέχει τρόπον τινὰ πάσας τὰς ἄλλας καὶ ἐν ἐκάστη ἀνωτέρα γίνεται ἐνεργεία ὅτι ὑπῆρχεν ἐν τῇ κατωτέρα δυνάμει. Ἐνῶ δὲ κατ' ἀρχὰς τὸ πνεῦμα ὑπελαμβάνετο ὡς ἀρχὴ συνδετικὴ τῶν διαφορῶν ἀξιολογικῶν μορφῶν², ὕστερον ἐθεωρήθη ὡς ἀρχὴ δημιουργικὴ ἐμπεριέχουσα καὶ ἀναπτύσσουσα πᾶσαν τὴν ζωὴν τῶν ἀξιών. Ὅτι κατὰ πρῶτον ἐνομιζέτο ὡς λογικὴ προϋπόθεσις, κατέ-

¹ Ἡ περὶ διακρίσεως τῶν ἀντιθέτων καὶ τῶν διαφορῶν παρατήρησις τοῦ Croce εἶναι πάντως ὀρθή· ἀλλ' ἡ δύναμις τῆς ἐνστάσεως δὲν φαίνεται πρακτικῶς ἰσχυρὰ τῷ ἐνθυμουμένῳ ὅτι ἀμφοτέρω τὰ μέλη τῶν τοιούτων συνθέσεων συναποτελοῦσιν ὡσαύτως στοιχεῖα ἐνὸς συγκεκριμένου ὄλου.

² Τὰς τοιαύτας μορφὰς ἐθεώρει κατ' ἀρχὰς ὁ Croce ὡς κεχωρισμένας περιοχὰς ἀξιών καὶ προσήγγιζε πρὸς τὸν Κάντιον καὶ τοὺς προστάτας τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀξιών, τὸν Windelband καὶ τὸν Rickert καὶ τὸν Simmel.

στη κατόπιν δημιουργική ανάπτυξις καὶ κινήσις κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας. Οὕτω κατὰ μικρὸν μετέστη ὁ Croce ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀξιῶν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, λέγει, ἢ ὁ παγκόσμιος νοῦς περιλαμβάνει τὴν κατ' ἀξίαν ζωὴν τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ καὶ φθάνει δι' αὐτοῦ εἰς τὴν αὐτοσυνειδησίαν· τοῦτο χρησιμοποιεῖ τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς ἐκπροσώπους αὐτῶν, ἢτοι τοὺς μεγάλους ἄνδρας, ὡς ὄργανα πρὸς ἐπιτέλεσιν τῶν ἰδίων σκοπῶν καὶ ἀπορρίπτει ὡς ἄχρηστα εὐθύς ὡς ἐπιτύχη τοῦ ἐπιδιωκομένου τέλους.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται εὐδὴλον ὅτι ἡ διανόησις τοῦ Croce, δι' οὗ κατεπολεμήθη ἐν Ἰταλίᾳ ὁ ὑλισμὸς καὶ ἀνεπτύχθη ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, ἤρξατο μὲν αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος ἀλλ' ὑπέστη ὕστερον ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ. Καὶ γίνεται μάλιστα ἔκδηλος ἡ τοιαύτη ῥοπὴ ἐν τῇ ἀποκρούσει παντὸς ἀπολύτου κεχωρισμένου ἀπὸ τοῦ σχετικοῦ, ἐν τῇ ἀρνήσει παντὸς ἀπείρου ἡλλοτριωμένου ἀπὸ τοῦ πεπερασμένου, ἐν τῇ ἀπορρίψει πάσης ἐλευθερίας μὴ συνδεδεμένης πρὸς τὴν ἀνάγκην, ἐν τῇ μὴ ἀναγνωρίσει θεοῦ ἐκτὸς τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ὑπάρχοντος.

4. Κατὰ παραπλήσιόν τινα τρόπον ἐφιλοσόφησε καὶ ὁ *Gentile*¹ πλὴν ὅτι ἐξαίρει ἐντονώτερον τὴν ἔννοιαν τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς ὑποκειμενικότητος ἀποφαίνων τὸ πνεῦμα, ἢτοι τὴν συνείδησιν, ὡς τὴν μόνην καὶ κυρίαν ἀρχὴν τῆς φιλοσοφίας. Ἀρχέγονος τύπος πάσης ζωῆς καὶ παντὸς πολιτισμοῦ εἶναι κατὰ τοῦτον τὸ Ἐγώ, οὐχὶ τὸ ἐμπειρικὸν καὶ παροδικὸν καὶ τυχαῖον ἀλλὰ τὸ ὑπερβατικὸν καὶ αἰώνιον καὶ ἀναγκαῖον. Παραδεχόμενος καὶ ὁ *Gentile* τὴν ἀνάγκην τῆς κριτικῆς ἀναθεωρήσεως τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας ἀποκρούει τὴν ὑπὸ τοῦ Croce ἐφαρμοσθεῖσαν διαλεκτικὴν τῶν ἀντιθέσεων, νομίζων ὅτι αὕτη διασπᾷ τὴν πνευματικὴν ἐνέργειαν. Διακρίνει δ' ἔνθεν μὲν τὴν ἐνεργοῦσαν νόησιν ὡς τὸ συγκεκριμένον ἔνθεν δὲ τὸ νοούμενον ὡς τὸ ἀφηρημένον καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγέλου ἀναφέρεται εἰς τοῦτο τὸ

¹ Ὁ Ἰωάννης *Gentile* ἐγεννήθη τῷ 1875, κατέστη τῷ 1906 καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας ἐν Μεσσήνῃ, ὕστερον (τῷ 1914) ἐν Πίζῃ καὶ τέλος τῷ 1918 ἐν Ῥώμῃ. Ὅτε δ' ἐπεκράτησεν ὁ φασισμὸς, ἐγένετο ὑπουργὸς τῆς Παιδείας. Ἐκ τῶν πολυαρίθμων αὐτοῦ ἔργων μνημονεύομεν τὰ κυριώτατα· «*Teoria generale dello spirito come atto puro*», 1916, 4η ἔκδ. τῷ 1924· (μετεφράσθη εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὑπὸ *W. Carr* (1922) καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ *Al. Lion* (1925). — «*Sistema di logica come teoria del conoscere*», 2α ἔκδ. ἐν 2 τόμοις τῷ 1922-23. — «*Discorsi di religione*», 1920.

νοούμενον ἀντὶ τῆς νοήσεως¹. Ὡσαύτως σπουδάζει νὰ δείξῃ ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἐγγελικῆς διαλεκτικῆς, δι' ἧς πραγματοποιῆται ἡ ἰδέα, δὲν δυναται νὰ τελεσθῇ ἀπὸ ὑπερβατικῆς ἀλλὰ μόνον ἀπὸ ἐμπειρικῆς ἀπόψεως· ἐὰν ἡ πραγμάτωσις προχωρῇ, αἴτιον εἶναι τὸ ὅτι ἡ πορεία τῆς νοήσεως μεταπίπτει εἰς τὴν πορείαν τοῦ νοουμένου. Ὅθεν ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος παραγωγή τῶν κατηγοριῶν εἶναι κατ' ἀλήθειαν ἐμπειρική. Αἱ κατηγορίαι δὲν παράγονται, διότι ἡ νόησις εἶναι ἀεὶ παραγωγή· οὐδὲ δυναται νὰ ἀριθμηθῶσι, διότι εἶναι ἀναρίθμητοι. Ἀλλὰ τὸ πλῆθος τοῦτο πρέπει νὰ μὴ παρανοηθῇ καὶ μὴ ὑποληφθῇ ὡς διαδοχὴ ἀπείρων νοημάτων· τὸ τοιοῦτο θὰ ἦτο ψευδὴς ἀπειρία, ἀπλῆ πολλότης ἀνευ ἐνότητος. Ἡ πολλότης τῶν κατηγοριῶν εἶναι φαινομενική· εἶναι πολλότης τοῦ νοουμένου, ὅπερ ἀνάγεται εἰς τὴν συγκεκριμένην ἐνότητα τοῦ νοῦ.

Ἐλέγξας ὁ Gentile τὸν ἀριθμὸν τῶν κατηγοριῶν καὶ χαρακτηρίσας τὰς ἐπὶ μέρος κατηγορίας ὡς ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος, εἰς ἣν ἀνάγεται τὸ πλῆθος ἐκείνων, προβαίνει εἰς ἄρνησιν τῆς Φαινομενολογίας, ἣτις διακρίνει βαθμίδας τοῦ πνεύματος. Κατὰ τὴν παραδεδομένην δηλαδὴ ψυχολογίαν ἡ τῆς ψυχῆς πορεία συντελεῖται κατὰ διαφόρους βαθμούς· τὸ αἶσθημα διαφέρει τῆς ἀντιλήψεως, ἡ παράστασις διαφέρει τῆς ἐννοίας, ἡ γνῶσις εἶναι διάφορος τῆς βουλήσεως καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀλλ' ἐὰν ἡ τοῦ πνεύματος ἐνέργεια εἶναι τῷ ὄντι μία, εὐδηλον ὅτι τοιαύτη τις διάκρισις οὐδένα ἔχει λόγον ὑπάρξεως. Ἡ διάκρισις στηρίζεται ἐπὶ ἀναλύσεως, καθ' ἣν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐκδηλοῦται ἐκάστοτε ὡς αἶσθημα ἢ ἀντίληψις ἢ παράστασις ἢ ἐννοια. Ἐὰν δ' ὅμως ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια νοηθῇ οἷα εἶναι ἀληθῶς, ἡ πολλότης εὐθύς ἀφανίζεται καὶ πᾶσαι αἱ βαθμίδες τοῦ πνεύματος διαλύονται εἰς μίαν μόνην ἐνέργειαν· τότε τὸ αἶσθημα εἶναι ὅλως πνεῦμα καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἅμα καὶ ἀντίληψις καὶ παράστασις καὶ ἐννοια καὶ κρίσις καὶ γνῶσις καὶ βούλησις. Ἀναιρῶν δ' οὕτως ὁ φιλόσοφος τὴν ἐπὶ τῆς διακρίσεως βαθμίδων τοῦ πνεύματος στηριζομένην φαινομενολογίαν δὲν σκοπεῖ τὸ παράπαν νὰ ἀρνηθῇ κατ' ἀρχὴν τὴν φαινομενολογίαν ἀλλὰ μόνον νὰ μεταρρυθμίσῃ αὐτήν. Ἀποκρούων τὴν συνήθη ἐν τῇ ψυχολογίᾳ διάκρισιν αἰσθήματος καὶ ἀντιλήψεως, καθ' ἣν ἐκεῖνο μὲν εἶναι ἀσυνείδητος ἐνέργεια αὕτη δὲ συνειδητή, παρατηρεῖ ὅτι τοιοιουτρόπως τὸ αἶσθημα δὲν θὰ ἦτο βαθμὶς τοῦ πνεύ-

¹ Ὁ ἔλεγχος τῆς ἐγγελικῆς διαλεκτικῆς γίνεται ἰδίᾳ ἐν τῷ ἔργῳ «La riforma della dialettica hegeliana», 1923.

ματος, διότι πᾶν τὸ μὴ συνειδητὸν δὲν ἀνήκει εἰς τὸ πνεῦμα. Καὶ τὸ αἰσθημα λοιπὸν εἶναι συνειδητὸν ἔχει δὲ ἀπὸ τῆς ἀντιλήψεως ἄλλην διάκρισιν, ἐφ' ἧς θὰ στηριχθῆ ἡ νέα φαινομενολογία. Πᾶσα δηλονότι ἐνέργεια τοῦ πνεύματος εἶναι βαθυτέρα συνείδησις προτέρου συνειδητοῦ περιεχομένου· πᾶσα ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀντίληψις ἐν σχέσει πρὸς προηγηθὲν αἰσθημα, ὅπερ ὁμως ὡς πνευματικὴ ἐνέργεια εἶναι καὶ αὐτὸ ἀντίληψις. Κατ' ἀλήθειαν ἄρα μεταβαίνομεν ἀπὸ ἀντιλήψεως εἰς ἀντίληψιν ἢ, ὅπερ ταῦτό, ἀπὸ αἰσθηματος εἰς αἰσθημα. Οὕτως ἐμφανίζεται ἡ φαινομενολογία οὐχὶ ὡς ἀνάπτυξις τελουμένη διὰ σειρᾶς τυπικῶν βαθμίδων ἀλλ' ὡς ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Διὰ παραπλησίων μεταρρυθμίσεων τῶν ἐγγελικῶν διανοημάτων προσήγγισεν ὁ Gentile πρὸς τὸν Fichte θεωρῶν τὴν πραγματικότητα ἢ τὴν πνευματικὴν ἐνέργειαν ὡς «ἐννοίαν ἑαυτῆς» (conceptus sui), τ.ἔ. ὡς ἐννοίαν ἣτις θέτει ἑαυτήν. Φιλοσοφία δέ, ἣτις δὲν εἶναι ἐννοία τοῦ κόσμου ἀλλ' ἐννοία ἑαυτῆς, δὲν εἶναι βεβαίως θεωρία καὶ μελέτη τοῦ κόσμου ἀλλὰ πράξις καὶ δημιουργία αὐτοῦ. Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἄμεσος ἐνέργεια ἀλλὰ αὐτοσυνειδησία τῆς ἐνεργείας· δὲν εἶναι μόνον πράξις ἀλλ' ἠθικὴ πράξις, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐνέργεια ἀλλ' ἀγωγή. Εἰς ταύτην δὴ εἶναι μετατεθειμένον τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς θεωρίας τοῦ Gentile¹. Ἐξαίρων ἐντόνως ὁ φιλόσοφος τὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος καὶ ἀποφαίνων τὴν φύσιν ὡς ὕλην καὶ μέσον πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ καθήκοντος ἀνακαινίζει τὰ διδάγματα τοῦ Fichte προσνέμει δὲ εἰς τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐθνικὸν χαρακτῆρα ἐξαγγέλλων τὰς ἀρχὰς τοῦ φασισμού.

Ἡ νεωτέρα ἰταλικὴ φιλοσοφία, ἧς σπουδαιότατοι προστάται εἶναι οἱ εἰρημένοι δύο, ὁ Croce καὶ ὁ Gentile², ἀνεζωπυρήθη διὰ τοῦ

¹ Ἡ φιλοσοφία τοῦ Gentile εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἠθικὴ ἢ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, παιδαγωγικὴ ὑπομιμνήσκουσα ἐν πολλοῖς τὸν Πλάτωνα. Ἐν τούτῳ κυρίως τῷ μέρει ἔγκειται ἡ ἀξία καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ φιλοσόφου τούτου, ὅστις ἔσχε καὶ ἔχει ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν παιδείαν καὶ τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῆς συγχρόνου Ἰταλίας.

² Τὰ φιλοσοφήματα τῶν ἀνδρῶν τούτων ἔχουσι κοινῆ τὸν τύπον τῆς ἀπολύτου ἰδεοκρατίας· θεωροῦσιν ἀμφοτέρω τὸ πνεῦμα ὡς κίνησιν καὶ ἀνάπτυξιν καὶ ταυτίζουσι τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ἀλλ' ἀκριβέστερον καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις σκοπούμενα ἐμφαίνουσιν ἰκανὰς διαφορὰς ἀναγομένας εἰς μίαν θεμελιώδη, καθ' ἣν τὸ μὲν σύστημα τοῦ Croce ἔχει χαρακτῆρα νοησιοκρατικὸν τὸ δὲ τοῦ Gentile βουλευσιοκρατικόν· ἢ πρὸς ἀλλήλους σχέσις τῶν φιλοσόφων τούτων εἶναι οἷα περίπου ἢ τοῦ Ἐγέλου πρὸς τὸν Fichte.

ἔγγελικῷ πνεύματος καὶ πορευθεῖσα τὴν ἰδεολογικὴν ὁδὸν ἔφθασεν εἰς ὠριμότητα καὶ προσέλαβεν ἴδιον τύπον διατηροῦσα τὴν παράδοσιν τῆς οἰκείας διανοήσεως τῆς ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως ἀρχομένης¹.

3. Ο ΕΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΕΝ ΟΛΛΑΝΔΙΑ

1. Ζῶντος ἔτι τοῦ Ἐγγέλου καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὑπῆρχον Ὁλλανδοὶ ἐπιμελῶς ἀσχολούμενοι περὶ τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ. Τοιοῦτος ἦτο ὁ Πέτρος *van Chert* (1782—1852), φίλος καὶ θαυμαστῆς τοῦ Ἐγγέλου, καθὰ συνάγεται καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ· ἠκροάσατο τοῦ φιλοσόφου διδάσκοντας ἐν Ἰένῃ καὶ ἐδέξατο τὴν ἐπίσκεψιν αὐτοῦ ἐν Βρυξέλλαις (τῷ 1822 καὶ 1827)· ὕστερον ἔδρασεν εὐδοκίμως ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς παιδείας καὶ διωργάνωσε τὴν ἀνωτάτην ἐκπαίδευσιν. Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων μνημονευτέοι ὁ *J. Bakker*, ὁ *Korff*, ὁ *Kiehl* καὶ ὁ *De Brouwer*. Οἱ ἄνδρες οὗτοι συνείδον ὅτι ἡ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου κατανόησις ἔχρηζε πολλοῦ πόνου καὶ ἴδρυσαν ἴδιον περιοδικὸν σύγγραμμα, ὅπερ ἔμελλε νὰ ὑπηρετῇ τῇ ἔγγελικῇ φιλοσοφίᾳ, ἀλλ' ἡ ἔκδοσις δὲν διήρκεσε πλέον τῶν δύο ἐτῶν. Αἱ ἐν τῷ περιοδικῷ κατακεχωρισμέναι πραγματεῖαι καὶ εἰσηγήσεις μαρτυροῦσιν ὅτι οἱ συγγραφεῖς προθυμήθησαν νὰ νοήσωσι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος φιλοσόφημα ἀλλὰ δὲν κατώρθωσαν νὰ παραστήσωσιν αὐτὸ κατὰ τρόπον μαρτυροῦντα αὐτοτέλειαν καὶ δημιουργικότητα. Εἶναι εὐνόητον ὅτι διὰ τούτων δὲν ἠδύνατο νὰ λάβῃ διάδοσιν ἡ ἔγγελικὴ φιλοσοφία καὶ ὅτι μετ' ἐκείνων θὰ συνεξέλειπεν ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς. Ἐν τοῖς ἐπομένοις χρόνοις οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀξιολόγων ἔγγελικῶν σπουδῶν καί, καθόλου εἰπεῖν, κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα ἡ φιλοσοφία δὲν ἐθεραπεύετο κατ' ἀλήθειαν ἐν Ὁλλανδίᾳ².

¹ G. Mehlis, «Italienische Philosophie der Gegenwart», 1932.—Ἐν παρόδῳ ῥητέον ἐνταῦθα ὅτι ὁ φασισμὸς δὲν διάκειται εὐμενῶς πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἰδεοκρατίαν, ἀνθ' ἧς ἀναφαίνονται νῦν ἐν Ἰταλίᾳ ἄλλαι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις, αἵτινες καίπερ διαφέρουσαι ἀλλήλων κατὰ τὴν ἀφετηρίαν καὶ τὴν μέθοδον συμφωνοῦσι κατὰ τὸ τέλος· διότι καταλήγουσιν εἰς Μεταφυσικὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν θεὸν ὡς οὐσίαν, ὡς πραγματικότητα, εἰς ἣν φθάνομεν διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐπιστήμης. Τῶν τοιούτων τάσεων ἡγοῦνται ὁ F. Olgiati, καθηγητῆς ἐν τῷ καθολικῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Μεδιολάνου, ὁ A. Carlini, καθηγητῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Πίζης, ὁ F. Orestano, πρόεδρος τῆς φιλοσοφικῆς ἐταιρείας καὶ μέλος τῆς ἰταλικῆς Ἀκαδημείας.

² Καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς πανεπιστημίοις ἡ φιλοσοφία δὲν ἀπέλαυε τῆς προση-

2. Ἐνταῦθα πρῶτος ἀληθινὸς προστάτης τῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ τῆς ἐγγελικῆς πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ *Bolland*¹. Ὁ αὐτοδίδακτος οὗτος καὶ φιλοπονώτατος ἀνὴρ ὑπῆρξε τὸ κατὰ πρῶτον θεομὸς ὀπαδὸς τοῦ E. v. Hartmann ὕστερον δ' ὅμως ἀπέκλινεν εἰς τὴν σκέψιν καὶ ἀμβιβολίαν μετὰ τινος μυστικῆς χροιάς, μέχρι οὗ τέλος κατέστη θιασώτης καὶ ζηλωτῆς τοῦ Ἐγγέλου². Τῷ 1898, ἤτοι δύο ἔτη μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς καθηγεσίας, ἐξέδωκεν ἱστορικὸν περὶ Ἐγγέλου δοκίμιον παρεκτικὸν ἀφόρμῶν εἰς νέαν σπουδὴν τοῦ φιλοσόφου· χαρακτηρίζει τὴν «Φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος» μεγαλοφυῆς καὶ ἐκπληκτικὸν ἔργον καὶ νομίζει περὶ τῆς φιλοσοφίας ἐκείνου ὅτι προσκρούει εἰς τινὰ μονομέρειαν καὶ δὲν θεραπεύει τὰς ἀξιώσεις τῆς καρδίας³. Τὸ ἐντεῦθεν μέχρι τέλους τοῦ βίου ἐπέδειξεν ἐνθεον ζῆλον καὶ ἀκαταπόνητον δραστηριότητα πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος καὶ προαγωγὴν τῆς ὀλλανδικῆς φιλοσοφίας. Καὶ πρῶτον μὲν ἐφρόντισεν ἵνα οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἔχωσιν ἀνά χειρὸς τὰ εἰς αὐτὸν παρέπεμπεν ἔργα· διὸ ἐξέδωκεν ἐν μεταφράσει τὰ κυριώτατα ἔργα τοῦ Ἐγγέλου καὶ τῶν ἐγγελικῶν Erdmann καὶ Gabler⁴. Προσέτι δὲ ἠρμήνευσε καὶ παρέστησε τὴν ὅλην τοῦ Ἐγγέ-

κούσης τιμῆς· δὲν ἀνεπτύσσετο ὑπὸ ἰδίου τακτικοῦ καθηγητοῦ ἀλλ' ἐδιδάσκετο ἐν παρέργου μέρει ὑπὸ φιλολόγων ἢ θεολόγων ἢ καὶ τινος χημικοῦ!

¹ Ὁ G. I. Bolland ἐγεννήθη τῷ 1854 καὶ ἐσπούδασε μετὰ πολλὰς περιπετείας ξένας γλώσσας· ἐδίδαξεν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐν τῷ γυμνασίῳ τῆς Βαταυίας (τῆς ἐν Ἰάβρα) καὶ ὕστερον μετέβη εἰς Ἰνδίας. Ἐκεῖ ἠσχολήθη μόνος περὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τῷ ἔτει 1887 ἐξέδωκε τὴν πρώτην αὐτοῦ μελέτην περὶ προνοίας καὶ φυσικοῦ νόμου, δι' ἧς καὶ δι' ἄλλων δημοσιευμάτων προσεκλήθη τῷ 1896 καθηγητῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Leiden· ἀπέθανε τῷ 1922.

² Ἡ ὀριστικὴ τοῦ Bolland ἀπόκλισις ἀπὸ τοῦ Hartmann καὶ ἡ τελεία προσχώρησις εἰς τὸν Ἐγγελον ἐμφαίνεται ἐν ταῖς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1902 ἐκδοθείσας μελέταις.

³ Παρατηρεῖ ὅτι πρὸς τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον τοῦ Ἐγγέλου ἠδύναντο νὰ ἐγερθῶσι πολλαὶ κριτικαὶ ἐνστάσεις ἀλλὰ προτιμᾷ νὰ παραστήσῃ αὐτὴν μᾶλλον ὡς μεταφράστης ἢ ὡς ἐπικριτῆς.

⁴ Ἐν βραχεὶ χρόνῳ ἐξέδωκε τοῦ Ἐγγέλου τὴν λεγομένην «μικρὰν Λογικὴν» (τῷ 1899) καὶ τὴν «φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας» (τῷ 1901), τοῦ Gabler τὴν «κριτικὴν τῆς συνειδήσεως» (τῷ 1901), τοῦ Erdmann τὸ «Grundriss der Logik und Methaphysik» (τῷ 1901), «τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου» (τῷ 1902) καὶ τὸ «σῶμα καὶ ψυχὴ» (τῷ 1902), ὕστερον δὲ τοῦ Ἐγγέλου τὴν «Ἐγκυκλοπαιδείαν» (τῷ 1906), τὴν «Φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος» (τῷ 1907) καὶ τὰς «παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας». Σημειωτέον δ' ὅμως ὅτι ἡ τε μεταφρασις τοῦ κειμένου καὶ τὰ ὑπομνήματα καὶ αἱ εἰσαγωγαὶ εἰκονίζουσι μᾶλλον τὴν ἰδίαν τοῦ Bolland ἐκδοχὴν ἢ τὴν διάνοησιν αὐτοῦ τοῦ Ἐγγέλου.

λου φιλοσοφίαν κατὰ τρόπον αὐτοτελῆ· ὅπωςδήποτε κατὰ τὰς ἀρχὰς ἐκείνου διηρένησεν οὐ μόνον καθαρῶς φιλοσοφικὰ ἀλλὰ καὶ θεολογικὰ καὶ κοινωνικὰ καὶ καλλολογικὰ ζητήματα¹. Ὁμολογεῖ ἔτι ὅτι δὲν ὀρμαῖται ἀπὸ ὠρισμένων ἀποφάνσεων τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ἀλλ' ὅτι ἀντέχεται τοῦ πνεύματος καὶ τῆς μεθόδου αὐτοῦ ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν διὰ τοῦ χρόνου ἐπιγενομένην πρόοδον τῶν ἐρευνῶν. Ὅθεν δὲν συμφωνεῖ πρὸς τοὺς ἐπιζητοῦντας νὰ κατανοήσωσι καὶ προσέτι νὰ βελτιώσωσι τὸ ἐγγελικὸν φιλοσόφημα ὀλιγωροῦντες τῆς μεθόδου ἀλλὰ προσβεύει ὅτι κύριον καὶ οὐσιῶδες τοῦ προκειμένου συστήματος μέρος εἶναι ἡ θεωρητικὴ μέθοδος, ἧς ἡ ἀλήθεια μόνον δύναται νὰ προσποιήσῃ αὐτῷ κῦρος καὶ δύναμιν. Τοιαῦτα γνωματεύων ἀναδεικνύεται ἀληθινὸς ὁπαδὸς τοῦ Ἐγγέλου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀπορρίπτοντας τὴν μέθοδον ἐκείνου καὶ ἐγκρίνοντας ἀπλῶς τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου θεωρούμενα ὡς μὴ οὐσιώδη. Πλὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν μέθοδον δὲν ἠκολούθησε κατὰ πάντα τῷ Ἐγγέλῳ. Ἡ μέθοδος τοῦ μεγάλου φιλοσόφου εἶναι ὁ τρόπος καθ' ὃν αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἀναπτύσσεται, οὕτως ὥστε μετὰ τοῦ πράγματος συµμεταβάλλεται καὶ ἡ μέθοδος. Αὕτη ἐνυπάρχει ἐν τῷ πράγματι καὶ δὲν εἶναι ὡς ἐξωτερικὸν σχῆμα τοῦ πράγματος. Ἡ μέθοδος εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, ἡ ἀπαίτησις τοῦ «ἀπλῶς ἐπισκοπεῖν» τὴν ἀναγκαίαν ἀνάπτυξιν καὶ μετάβασιν τοῦ πράγματος². Ἄλλ' ὁ Bolland τὴν τοιαύτην ἀπαίτησιν τοῦ ἀπλῶς ἐπισκοπεῖν τὴν

¹ Συνέγραψε πολλὰ θρησκευτικὰ καὶ ἱστορικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα, ἐν οἷς παρέστησε τὴν γένεσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ συμβολικῆς ἀπόψεως. Ἐτι δὲ παρεσκεύασε πολλὰ ἔργα κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ, τῆς θεοσοφίας καὶ τῆς ἐλευθέρας τεκτονίας. Αἱ διατριβαὶ καὶ αἱ ὁμιλίαι τοῦ Bolland συνελέχθησαν ὕστερον καὶ ἀπετέλεσαν ἐκπρεπὲς ἔργον «ὁ καθαρὸς λόγος καὶ ἡ πραγματικότης αὐτοῦ» ἐπιγραφόμενον, ὅπερ εἶναι ἐγκυκλοπαιδεῖα τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Ἀξιολογώταται τῶν πραγματειῶν αὐτοῦ εἶναι αἱ παρέχουσαι συντομωτάτην ἀνάπτυξιν τῆς Αἰσθητικῆς καὶ ἐπιγραφόμεναι «τὸ καλὸν καὶ ἡ τέχνη» (τῷ 1906, 2α ἔκδ. τῷ 1925) καὶ «τὸ καλλολογικὸν πνεῦμα» (τῷ 1907). Ὡσαύτως σπουδαῖον εἶναι τὸ «Collegium logicum» (τῷ 1904—5) περιλαμβάνον τὰς παραδόσεις αὐτοῦ περὶ λογικῆς. Τέλος πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἡ ἀπόπειρα πρὸς συγκρότησιν φιλοσοφίας τῆς φύσεως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἐγγέλου διὰ τοῦ ἔργου τοῦ ἐπιγραφόμενου «φύσις» (τῷ 1908, 5η ἔκδ. τῷ 1916) καὶ ἡ συλλογὴ πλείστων (δισχιλίων περίπου) ἀποφθεγμάτων περιλαμβανομένων ἐν τοῖς «βιβλίοις τῶν ἀποφθεγμάτων», (τῷ 1911, 5η ἔκδ. τῷ 1919).

² Ὁ Ἐγγελος ἀπεφήνατο ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις ἀπαιτεῖ ἵνα στρεφώμεθα πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ ἀντικειμένου ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, νὰ παρακολουθῶμεν καὶ ἐπιβεβαιώμεν τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην αὐτοῦ.

ἀνάπτυξιν ὡς ἀνάπτυξιν αὐτοῦ τοῦ πράγματος δὲν ἐφαρμόζει ἀεὶ ἀποχρώντως· ἔστιν ὅτε τὴν αὐθαίρετον μετάβασιν ἢ καὶ τὸ ἄλμα συγκαλύπτει ἐπιτηδείως καὶ διὰ σπανίας γλωσσοτεχνικῆς δεξιότητος ἐμφανίζει ὡς ἀκριβῆ κίνησιν αὐτοῦ τοῦ πράγματος. Ἄντὶ λοιπὸν τοῦ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν μετάβασιν καὶ νὰ δείξῃ τὴν κίνησιν τοῦ πράγματος ἀρκεῖται πολλάκις εἰς τὸ ἀξίωμα «πάντα μεταμορφοῦνται, πάντα μεταβαίνουν εἰς τὸ ἀντίθετον αὐτῶν» ἢ καὶ στέργει τὴν φαινομένην κίνησιν τοῦ πράγματος. Ἐπακολούθημα τοῦ τοιούτου πλημμελήματος εἶναι ἡ παραμέλησις τῆς ἐγγελικῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος», ἥς σκοπὸς πρόκειται ἡ κατανόησις τῆς μεθόδου καὶ ἡ εἰσχώρησις εἰς τὴν γνώσιν. Ὡς προτέρημα δὲ τοῦ Ὁλλανδοῦ φιλοσόφου πρέπει νὰ σημειωθῇ τὸ ὅτι ἐξῆρε τὴν ἔλλογον φύσιν τῆς γλώσσης καὶ ἐκύρωσε τὴν γνώμην δι' ἔργων, ὅποτε ἀνέπλασε τὴν ὀλλανδικὴν γλῶσσαν καὶ κατέστησεν ἐπιτήδειον εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὄργανον. Συντόμως εἰπεῖν δὲν ἐμιμήθη ἀπλῶς τὸ γερμανικὸν φιλοσόφημα ἀλλὰ καὶ πολλὰς καινοτομίας εἰσήγαγεν εἰς τὴν Λογικὴν (οἷον ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν κατηγοριῶν) καὶ τὴν περὶ φύσεως θεωρίαν καὶ τὴν καλλολογίαν. Κεκοσμημένος ὑπὸ τῆς φύσεως διὰ σπανίας εὐγλωττίας καὶ μέχρι πάθους χωροῦντος ἐνθουσιασμοῦ ἠδυνήθη εὐχερῶς νὰ διαδώσῃ εὐρύτατα τὴν ἐγγελικὴν διανόησιν¹ οὐ μόνον εἰς τοὺς φοιτητὰς ἀλλὰ καὶ εἰς πάντας καθόλου τοὺς εὐπαιδεύτους καὶ λογίους ὁμοεθνεῖς ἐπισκεπτόμενος κατ' ἔτος τὰς μεγάλας πόλεις τῆς Ὁλλανδίας καὶ ποιούμενος διαλέξεις.

2. Ὁ ὑπὸ τοῦ Bolland διατυπωθεὶς ἐγγελισμὸς ἐθεραπεύθη καὶ ἀνεπτύχθη μάλιστα ἔξω τοῦ κύκλου τοῦ πανεπιστημιακοῦ, διότι ἡ ἐπίσημος ἐπιστήμη ἀντιπαρῆλθεν αὐτὸν μετ' ἀδιαφορίας. Μόνον ἐν Ἀμστελοδάμῳ ὁ ἐγγελικὸς Pen ἠδυνήθη νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ πανεπιστήμιον ὑψηγῆς ἀποτυχῶν τοῦ σκοποῦ ἐν Leiden². Ἡ ἐν Ὁλλανδίᾳ λοιπὸν θεραπεία τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος φιλοσοφήματος εἶναι ἔργον ὀλίγων ἀνδρῶν ἐκτὸς τοῦ πανεπιστημίου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐργαζομένων καὶ τὴν κληρονομίαν τοῦ Bolland προθύμως ἀναδεξαμένων³. Πρῶτος μνημονευτέος ἐνταῦθα ὁ *Hessing*, ὅστις εἶναι ὁ σπουδαιότατος διαλεκτικὸς τῶν συγχρόνων

¹ Ἡ διδασκαλία καὶ αἱ συγγραφαὶ τοῦ Bolland προυκάλουν πολλοὺς καὶ σφοδροὺς ἀγῶνας. Τὰς ἐγγελικὰς αὐτοῦ ἀρχὰς κατεπολέμησαν ἱκανοί, ὡς ὁ J. A. Der Mouw, ὁ G. Jelgersma, ὁ G. Heymann.

² Ὁ Pen, μαθητὴς τοῦ Bolland, ἐξέδωκε σύγγραμμα «περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἐγγέλου καὶ τῆς σοφίας τοῦ Bolland», τῷ 1915.

³ Οἱ ἐν Ὁλλανδίᾳ ἐγγελικοὶ συνεκρότησαν σύλλογον καὶ ἐκδίδουσι περιοδικὸν σύγγραμμα «τὴν Ἰδέαν».

ἑγελικῶν παρασχὼν αὐτοτελῆ διαμόρφωσιν τῆς φαινομενολογίας¹. Ἐν τῷ βιβλίῳ «Ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ πνεύματος»² ἐπιγραφομένῳ ὑποτυποῖ νέαν φαινομενολογίαν κατὰ τὴν αὐστηρὰν μὲν τοῦ Ἐγέλου διανόησιν ἀλλὰ κατ' ἴδιον καὶ αὐτοτελῆ τρόπον ἀναπτυσσομένην. Οὗτος ἐποίησατο ἐν πολλαῖς πόλεσι διαλέξεις, ὧν τινες ἐν περιλήψει ἐξετυπώθησαν ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἰδέα»³. Ὁ *B. Wigersma* ἐξέδωκε κατὰ τὰς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως (τῷ 1928), ὁ δὲ *J. Wattjes* Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἑγελικὴν φιλοσοφίαν (τῷ 1924 καὶ 1926) καὶ Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ Hessing καὶ ἐν συνεργασίᾳ μετ' αὐτοῦ (τῷ 1930). Ὁ *W. Staargard* ἐξεπόνησεν ἐγκυκλοπαιδικὸν ἔργον, «τὸν Λόγον», ὅπερ ἐστὶ διεξοδικὴ ἐκθεσις τῆς φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος περιλαμβάνουσα καὶ τὴν λογικὴν, (τῷ 1925). Ὁ *J. Bruyn* ἔγραψε πλὴν ἄλλων ὑπόμνημα εἰς τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» τοῦ Ἐγέλου. Ὁ *Bergsma* ἠσχολήθη ἰδίᾳ περὶ τὴν σχέσιν τοῦ Καντίου καὶ τῶν νέων Καντιακῶν πρὸς τὴν ἑγελικὴν φιλοσοφίαν. Καὶ ἄλλοι τινὲς παραπλησίαις ἀρχαῖς στοιχοῦντες ἐκδίδουσι πραγματείας κατὰ τὸ πλεῖστον εὕρισκομένας ἐν τῷ εἰρημένῳ περιοδικῷ. Πάντες οὗτοι οἱ φιλοσοφικοὶ ἄνδρες καίπερ διαφέροντες ἀλλήλων ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον ἔχουσι παραπλησίας ἀρχὰς καὶ κοινὴν μέθοδον. Ὅτι δὲ διακρίνει αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ Bolland εἶναι ἢ κατὰ τὸ προσῆκον ἐκτίμησις τοῦ φαινομενολογικοῦ προβλήματος, οὗτινος ἐκεῖνος κατὰ τὰ εἰρημένα παρημέλησεν. Ἡ ὑπὸ τῶν μαθητῶν ἀνακαινισθεῖσα σπουδὴ τῆς φαινομενολογίας ὑπέδειξε τὴν μέθοδον τῆς ἀπολύτου γνώσεως καὶ προεβίβασε τὴν φιλοσοφίαν. Οὕτως οἱ σύγχρονοι Ὀλλανδοὶ ἑγελικοὶ ἀποδεχόμενοι ἀνενδοιάστως τὴν μέθοδον τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ὡς ἀπόλυτον καὶ ἀληθῆ χωροῦσιν ἐπέκεινα τῶν νέων Καντιακῶν καὶ ἀναδεικνύονται «ὀρθόδοξοι» ὀπαδοὶ τοῦ Ἐγέλου.

¹ Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου ἐξεδόθη τῷ 1925.

² Τὸ ἔργον μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν.

³ Ἐν τῷ περιοδικῷ ἐξεδόθησαν μελέται τοῦ Hessing περὶ τῆς ἠθικῆς, περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσης καὶ περὶ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Αὗται ἀναπτύσσονται κατὰ τὴν φαινομενολογίαν.